

КОНТЕКСТНЕ ВАРІЮВАННЯ СЕМИ СПРЯМУВАННЯ У НЕПАРНИХ ДІЄСЛІВ РУХУ

У сучасному мовознавстві спостерігаємо тенденцію до комплексного дослідження лексичних одиниць щодо виявлення особливостей взаємодії їхніх різнорівневих властивостей. Загальновизнаним є той факт, що існує зв'язок між лексичною семантикою дієслова та засобами її реалізації в тексті. Виявлення особливостей такого взаємозв'язку є актуальною проблемою й для сучасної лінгвістики.

Завдяки тому, що дієслова руху (ДР), які є об'єктом нашого дослідження, належать до ядра категорійного значення дієслівної лексики і характеризуються розвинутою багатозначністю та високою частотністю вживання, вони неодноразово були предметом дослідження. Аналіз ДР у зазначеному ракурсі дав можливість вивести концепцію вихідного та кінцевого пунктів руху [Князев Ю.П. (1); Майсак Т.А., Рахилина Е.В. (3); Шмелев А.Д. (9)], розглянути на цьому матеріалі когнітивні структури [Кошелев А.Д. (2)]. Велику увагу приділено порівняльному аналізу дієслів руху-пересування в різних мовах, зокрема семантичному, в російській та білоруській мовах [Переход О.Б. (5)], в російській та англійській [Муравьєва Л.С. (4)], досліджували особливості сполучуваності предикатів з різними темпоральними конкретизаторами на семантико-синтаксичному рівні в російській мові у порівнянні з сербською [Смольська А.К., Бондар О.І. (8)]. Окремі праці присвячено семантичній структурі ДР [Штукарєва Е.В. (10)], проблемам їхнього виділення в окремий семантико-синтаксичний клас [Сергеева Н.Н. (7)] та ролі актантних компонентів у визначенні їхньої семантики [Плотникова С.В. (6)].

Незважаючи на активне вивчення даної проблеми, багато аспектів лишилось поза увагою дослідників. Названі дослідження проведені на матеріалі російської мови, до того ж увагу вчених привертала саме парні ДР. Завдання цієї роботи передбачає дослідження контекстного варіювання семи спрямування руху у

непарних ДР на рівні лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) (за винятком ЛСВ з модифікованою архисемою), що досі не було предметом дослідження.

Лексико-семантичне поле (ЛСП) дієслів руху-переміщення має складний багаторівневий характер. Його ядро утворюють дієслова, що мають парну співвідносність на рівні ядерних значень. До дальньої периферії віднесено ЛСВ дієслів руху, що втратили значення руху і вийшли за межі ЛСП руху. Непарні ДР, що є об'єктом нашого дослідження, належать до ближньої периферії. В свою чергу вони утворюють два шари: дієслова, що за особливостями розвитку семантичної структури тяжіють до тієї чи іншої групи парних ДР (самостійного односпрямованого руху суб'єкта; самостійного різноспрямованого руху суб'єкта; сумісного односпрямованого руху суб'єкта та об'єкта; сумісного різноспрямованого руху суб'єкта та об'єкта) та ДР, що передають значення, не властиві основним ЛСВ парних ДР. Виділено такі підгрупи: а) дієслова на позначення нерозчленованого руху; б) дієслова, ядерні значення яких позначають рух вгору-вниз; в) дієслова, що передають значення руху по колу або полусфері; г) дієслова на позначення різноспрямованого руху, за якого суб'єкт рухається у певну кінцеву точку.

На відміну від парних ДР, контекстне оточення яких майже не впливає на формування семи спрямування руху або лише уточнює її, різна синтаксична сполучуваність непарних ДР свідчить про різноманітні модифікації цієї семи.

У непарних ДР, близьких за значенням до певної групи парних дієслів (*крокувати, перти, прямувати, чимчикувати* та ін. – до дієслів самостійного односпрямованого руху суб'єкта; *блудити, вештатися, гасати гуляти* та ін. – до дієслів самостійного різноспрямованого руху суб'єкта; *волокти, волочити, перти* та ін. – до дієслів сумісного односпрямованого руху суб'єкта та об'єкта; *катати, колисати, коливати, колихати* – до дієслів сумісного різноспрямованого руху), варіювання семи спрямування майже не відбувається. Такі непарні дієслова, як і парні, незалежно від контекстного оточення, позначають, зазвичай, рух певного спрямування, пор.: *І дівчина, обсипана квітками, **Іде**, немов пливе лебедонька в воді* (М. Рильський) – *...через двір простує до хати Хаброня, а за Хабронею **прямує** кума Мотря* (І. Нечуй-Левицький); *...схиляючись майже до самої землі **тягне** старий свою ношу на саму гору* (М. Коцюбинський) – *...якась чужа йому істота **волочила***

змучене тіло довгими коридорами ... (А. Дімаров) – односпрямований рух; Професор **лазив** тоді по палісадничку, ловив зелену жабку (Ю. Яновський) – Поволі я **блудив** містом своєї юності (В. Стус); *І пішов Василь у місто **ганяти** чужих коней* (Панас Мирний) – *І вітрик в садочку не так уже дише, Порожню клітину сердито **колише*** (Л. Глібов) – різноспрямований рух.

Серед дієслів на позначення руху, не властивого парним ДР, лише у дієслів на позначення різноспрямованого руху суб'єкта, що пересувається до певної кінцевої точки, на зразок *лавірувати, планерувати, маневрувати*, не виявлено контекстного варіювання семи спрямування руху, оскільки спосіб здійснення руху (*планерувати* – “пересуватись в повітрі, поступово, плавно знижуючись на планері чи літаку з вимкнутим мотором”; *лавірувати, маневрувати* – “переміщатися, часто змінюючи напрям руху з певною метою”) блокує розвиток їхньої семантичної структури у напрямі модифікації семи спрямування: *Досі Ліна знала, що літаки **планерують** униз* (Д. Бузько); *...і шхуна повільно і важко **лавірувала** між крижинами* (З. Тулуб); *Константин повільно і обережно **маневрував**, виходячи із зрадливої бухти* (З. Тулуб).

У непарних дієсловах, що утворюють периферію групи дієслів самостійного односпрямованого руху суб'єкта за ознакою “односпрямований рух”, до якої віднесено ЛСВ, що у ядерних значеннях позначають не спрямований рух, а пересування у певний спосіб: *кульгати, шкандибати, чалапати, чалапкати*, локативні актанти або ширший контекст актуалізують сему “спрямування”: “припадати на укорочену або хвору ногу під час ходьби” (*кульгати* (1)) → “іти, шкандибаючи”: *Він ледве **кульгав**, з острахом оглядаючись навкруги* (В. Дрозд) (2); “видавати шум, глухі звуки, ступаючи по воді і т. ін. (про істоту)” (*чалапати і чалапкати* (1)) → “брести болотом через талий сніг, по воді і т. ін.”: *Від дороги чалапають дозорці* (М. Стельмах) (2).

Локативи мають вирішальне значення для формування семи спрямування руху в основних ЛСВ у групі дієслів на позначення нерозчленованого руху, що не тяжіють за значенням до парних ДР і поєднують у своїх ядерних значеннях як ідею спрямованого, так і різноспрямованого руху (*дибати, ковзати, мандрувати, марширувати, плазувати, рухати, шугати* та ін.). Спрямування руху в цих ЛСВ

визначається лише контекстно: *Невдовзі чайки шугали над дівчиною в затоку* (В. Дрозд) – односпрямований рух // *З гвалтом літала стайка крижнів, з виском шугали кулики* (К. Гордієнко) – різноспрямований рух; *І здавалось йому, що мандрує він в інший світ, в чудний і невідомий храм, повний своїх тасмниць і чар...* (М. Івченко) – односпрямований рух; *Разом із своїми воїнами лицар мандрував по Древланській землі...* (Валерій Шевчук) – різноспрямований рух.

Зазвичай, різна сполучуваність, зумовлена варіюванням семи спрямованості руху, розмежовує ЛСВ дієслів, для яких актуальним є саме напрямок руху. За умови поширення ЛСВ різноспрямованого руху (як парних, так і непарних) актантами на позначення вихідного та кінцевого пунктів руху, формується значення багатократного односпрямованого руху: *Ладимир шастав по коморі, коньяку шукав ...* (В. Дрозд) (1) → *Я шастаю із хати в хату, а він стоїть під вікном і зазирає у кімнати* (Ю. Мушкетик) (1А).

У деяких непарних дієслів подібне значення мають основні ЛСВ. На кінцевих етапах формування їхньої семантичної структури спостерігаємо розвиток ЛСВ на позначення різноспрямованого руху: *Пелікана совала їх [рибки] у розкриті дзьоби своїх пташенят* (З. Тулуб) (1) → *Розпатлана, з оскілими від зла очима, сердито соває горшками й кляне весь світ* (В. Шевчук) (3).

У семантичній структурі деяких дієслів нерозчленованого руху виділено типи багатозначності, властиві різним групам парних ДР. ЛСВ на позначення односпрямованого руху вказують на певні етапи руху і вимагають поширення актантом у відповідному значенні: *Я мандрую в світ далекий* (2Б – “відправлятися, вирушати в дорогу”); *...вона була дуже схвильована, все, що не брала, ковзало поміж пальцями* (Григорій Тютюнник) (1Б – “вислизати (про гладенькі предмети)”) – конкретизація вихідного пункту руху (з + R (Д.в.) чи в + R (Д.в.), з + R (Р.в.)); *Літак шугав униз і вгору, Прокреслюючи неба звід* (Л. Первомайський) (1В – “швидко злітати вгору або стрімко опускатися вниз”) – рух вгору-вниз (до + R (Р.в.), в (у) + R (М.в.)). Такі модифікації семи спрямування руху нерідко проходять паралельно зі зміною суб’єкта руху: “(про птахів, літаки і т. ін.) літаючи, швидко пересуватися в повітрі” (*шугати* (1)) → *Чорна земля шугає з Гнатової лопати на*

окіп ... (М. Коцюбинський) (1Г – “вниз” (про річку, землю)); *Максим, щоб не чути, що баба можуть незабаром померти, мерцій шугав під стіл* (М. Стельмах) (2А) – рух від певної точки (про людину).

До семантичного складу дієслів, ядерні значення яких позначають рух вгору-вниз (*гецати, скакати, плигати та стрибати*), також входять семи, властиві семантичному складу як дієслів односпрямованого руху (сема спрямованості руху), так і різноспрямованого (багаторазового руху з одного боку в інший). Ядерні значення дієслів досліджуваної групи позначають рух “вгору-вниз” і поширюються актантами способу здійснення руху або місця: *Галина гецала на стільці і подитячому нівечила мову* (О. Копиленко) (1); *Та й мордувалося ж скажене бісеня! І скаче, і по землі качається!* (Марко Вовчок) (1); ... *схиляє [дівча] голову на бік, стрибає на одній ніжці й примовляє...* (О. Воропай) (1). За умови поширення відповідними локативними актантами вторинні ЛСВ цих дієслів позначають рух по горизонтальній траєкторії у різних напрямках:

- пересування у такий спосіб з одного місця на інше: *Тепер стрибали з каменя на камінь* (І. Нечуй-Левицький); *Олекса Бедзик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівтора* (М. Коцюбинський);
- багаторазовий односпрямований рух (“стрибком перехоплюватись”): *Прийшовши в поле, дівчата розкладають вогнище і стрибають через нього* (О. Воропай);
- рух вгору (“стрибком вихоплюватися”): *На бронетранспортер стрибали німці...* (О. Гончар); *Я скачу на коня, жену без тямі* (І. Франко);
- рух всередину (“стрибком проникати всередину”): *Максим ... з розгону стрибає в човен* (М. Стельмах);
- рух вниз: *Сміливий – як жаба плигає в воду і не хреститься* (Українські народні прислів'я); *Коли чорт злякається, то ховається в купці або стрибає в озеро з кручі* (О. Воропай); *Не скакати ж мені з оцієї кручі в море!* – сказав *Ломницький* (І. Нечуй-Левицький).

Крім локативних актантів, про варіювання семи “спрямування” може свідчити і актант “суб’єкт” у ЛСВ, що називають існування суб’єкта у процесі руху

(про струмок, річку і т. ін.): *Річки **плигають** по камінню* (Ю. Збанацький); *...**скачуть** хвилі по каменях та навівають тиху задуму* (І. Нечуй-Левицький); *Дивимось, як **стрибає** по гострому камінню невтомна гірська вода* (Т. Масенко), або позначають пересування коней, воза або коляски: *Вже кінь **скаче** на луки* (Григорій Тютюнник); *Так і легка колісниця без бога-керманича **скаче**...* (Зеров).

Дієслова, що передають значення руху по колу чи полусфері (*колесити, кружити, кружляти*), поширюються відповідними іменниковими конструкціями з прийменниками *біля, навкруги, по*: *Всю ніч вони **кружляли** біля села...* (Ю. Смолич); *Цілісінький день він був неспокійний: **кружив** по хаті, дивився у землю* (Марко Вовчок); *Під звуки музики **кружляли** біля ялинки юнаки і дівчата* (П. Загребельний). Розвиток їхньої семантичної структури може бути пов'язаний з формуванням ЛСВ на позначення різноспрямованого руху за умови поширення актантами на позначення місця пересування, що є незамкнутим простором, та нерідко актантами на позначення обмеження руху певним часовим проміжком: *Відтоді Іван Сірко **колесив** по південному узбережжю Чорного моря...* (П. Козланюк) (2А) → *Він довго **колесив** у лісі, нарешті вийшов до річки – усюди німо, тихо* (Панас Мирний) (2Б).

Отже, контекстне оточення непарних ДР по-різному впливає на формування семи спрямування: 1) не змінює її; 2) актуалізує сему спрямування; 3) варіює сему на рівні одного ЛСВ; 4) модифікована сема спрямування є диференціатором різних ЛСВ. Дієслова, що позначають рух, не властивий парним ДР, поєднують у собі спільні риси розвитку семантичної структури та відповідних особливостей синтаксичної сполучуваності різних груп парних ДР.

Дослідження взаємозв'язку між семантичними елементами та синтаксичним оточенням дієслів на рівні ЛСВ у певній лексико-семантичній групі є досить перспективним, оскільки дає змогу розглянути семантичну структуру слова у повному обсязі, логічно та послідовно виділити ЛСВ і дати їхнє тлумачення під час впорядкування словникового матеріалу.

Література:

1. Князев Ю.П. Особенности обозначения пространственных отношений в русском языке: падежи, предлоги, префиксы // Вопросы филологии, методики и преподавания иностранного языка и страноведения. – Великий Новгород, 1999. – Вып. 2. – С. 71 – 79.
2. Кошелев А.Д. Описание когнитивных структур, составляющих семантику глагола *ехать* // Логический анализ языка. Языки динамического мира / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Шатуновский. – Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 1999. – С. 41 - 52.
3. Майсак Т.А., Рахилина Е.В. Семантика и статистика: глагол *идти* на фоне других глаголов движения // Логический анализ языка. Языки динамического мира / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Шатуновский. – Дубна: Международный университет природы, общества и человека «Дубна», 1999. – С. 53 – 66.
4. Муравьёва Л.С. Глаголы движения в русском языке (для лиц, говорящих на английском языке). – М., 1972.
5. Переход О.Б. Глаголы движения и перемещения в белорусском и русском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1989.
6. Плотникова С.В. Лексикографическая интерпретация актантных компонентов в семантике глагольных дефиниций // Глагол и имя в русской лексикографии: Вопросы теории и практики. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. Ун-та, 1996. – С. 192 – 197.
7. Сергеева Н.Н. Глаголы горизонтального движения перемещения, как семантико-синтаксический класс в системе современного русского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ленин. гос. ун-т им. А.А. Жданова. – Ленинград, 1970.
8. Смольська А.К., Бондар О.І. Еволюція семантики дієслів руху в аспектах типології української та сербської мов // Мовознавство. – 2003. - № 2-3. – С. 138 - 144.
9. Шмелев А.Д. Из пункта А в пункт В. // Логический анализ языка. Семантика начала и конца. / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2002. – С. 181 – 194.
10. Штукарева Е.В. Семантическая структура бесприставочных глаголов движения и её модификации в современном русском языке: Автореф. дис ... канд. филол. наук. Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 1989.

Статья посвящена исследованию влияния локатива на формирование семы направленности движения на материале непарных глаголов движения. Выделены основные типы такого взаимодействия: 1) контекст изменяет сему «направленность»; 2) актуализирует её; 3) варьирует на уровне одного ЛСВ; 4) модифицированная сема является дифференциатором разных ЛСВ.

